

میرزا غلام حیدر بیگ جي تاريخ گوئی جو فني جائزو

An analytical assessment of the historiography
of Mirza Ghulam Hyder Beg.

Abstract:

Mirza, a sub-tribe/clan of the Persian origin live in historical neighborhood of old Hyderabad town known as Tando Agha, enjoys a distinct academic position in the cultural and intellectual firmament of the city. Born in this academic family, Mirza Ghulam Hyder Beg "Qambar" was a unique and accomplished personality of his Age who indeed excelled amongst his astute refined contemporaries owing to his noble conduct and dignified mannerism. He was a well-known Elegiac poet and an impressive narrator 'Dastango' of this genre. His elders belonged to Chughtai Mughal tribe of Delhi and had later settled in Thatta before coming to Hyderabad Sindh. Mirza Ghulam Hyder's grandfather Mirza Murad Ali Beg "Sa'il" was also a meritorious Elegiac poet and a reciter of the "Marsia" and had established the tradition of Elegy in 1173 Hejra. Some of this worn out, tattered and decrepit pieces of poetic manuscript were later obtained from his great grandson Mirza Manzoor Ali Beg. These include remnants of Masnavi Firaqnama Syeda Fatima Sughra, 13 historic quatrains, a poem about the principles of Abjad (numerological prosody), 7 Elegies, 3 Salams and 12 Rubais. The historiographic Quatrain is one of the salient genres of Sindhi poetry and is suitably used to preserve history of an event via words. About 13 such historiographic Quatrains have been secured from the extant poetry of Mirza Ghulam Hyder. This article encompasses an indepth study of the poet's art of historiographic versification.

حیدرآباد شہر جي علمي خاندانن ۾ ٽنڊو آغا جي ميرزا خاندان جي حيثيت
مڃيل رهي آهي. هن خاندان جيڪي علمي، ادبي ۽ مذهبي خدمتون سرانجام ڏنيون
آهن، سي ڪنهن کان به ڳجهيون نه آهن ۽ انهن کان سنڌ جو هر باشعور فرد چڱيءَ ريت
واقف پڻ آهي. هن خاندان ۾ جنم وٺندڙ مانائيتين شخصيتن مان، ميرزا غلام حيدر
بيگ 'قنبر' به پنهنجي دؤر جي هڪ مڃيل، بااخلاق ۽ باوقار شخصيت هو. جنهن نه فقط

پنهنجي اباڻي ورثي جي آبياري ڪئي. پر هن پنهنجيءَ پَر ۾ سنڌي ٻوليءَ جو خاموش خدمتگذار بڻجي، ادب جي خدمت ۾ پئي ڪئي.

ميرزا غلام حيدر بيگ 'قنبر' 12 رمضان المبارڪ 1249ھ/ 23 جنوري 1834ع تي خيرپور ميرس ۾ تولد ٿيو. سندس والد جو نالو ميرزا فتح علي بيگ 'فتح' هو. جيڪو پنهنجي دؤر جو مڃيل مرثيه گو شاعر ۽ مرثيه خوان هو. سندن وڏا چغتائي مغل خاندان مان هئا ۽ سندن اصل وطن دهلي هو. جتان پوءِ لڏي اچي نئي ۾ رهيا. ميرزا غلام حيدر جو ڏاڏو ميرزا مراد علي بيگ 'سائل' سٺو مرثيه گو شاعر ۽ مرثيه خوان هو. جنهن 1173ھ ڌاري سنڌي ٻوليءَ ۾ مرثيا چئي، سنڌي شاعريءَ ۾ مرثيي جي روايت قائم ڪئي. سندس مرثيه خوانيءَ ۽ مذهبي خدمتن جي واکاڻ ٿيندي، مير سهراب خان، واليءَ خيرپور، شيعت جي تبليغ ۽ مرثيه خواني ڪرڻ لاءِ کيس خيرپور ۾ اچي رهڻ لاءِ آڇ ڪئي، ۽ مير صاحب جي گهڻي اصرار تي پاڻ نئي مان خيرپور ۾ اچي، محلي سيد علي رضا شاهه ۾ سڪونت اختيار ڪيائون.

ميرزا مراد علي بيگ جي مرثيه خوانيءَ جي واکاڻ جڏهن حيدرآباد جي ٽالپر حڪمرانن ٿڌي، تڏهن فاتح سنڌ، مير فتح علي خان ٽالپر کين پنهنجيءَ مجلسن ۾ مرثيه خوانيءَ جي دعوت ڏني، جتي پاڻ پنهنجن ڀُٽن ۽ عزيزن سان مخصوص مجلس ۾، مرثيه خواني ڪرڻ لڳو ۽ سندن وفات کانپوءِ به ميرزا صاحب جا فرزند، حيدرآباد ۾، ٽالپر بادشاهن جي قلعي واري پٿر ۽ مير محمد خان واري پٿر ۾، مرثيه خواني ڪندا رهيا. ٽالپر حڪمرانن وٽ مرثيه خوانيءَ جو سلسلو ايترو ته مقبول ٿيو، جو انهن ميرزا صاحب جي ننڍي پٽ ميرزا فتح علي بيگ کي حيدرآباد ۾ اچي رهڻ جي آڇ ڪئي. غالباً اهو پنجين شهداداڻي ٽالپر بادشاهه، مير نور محمد خان ٽالپر جي حڪومت جو دؤر هو. جڏهن ميرزا فتح علي بيگ اچي، حيدرآباد ۾ سڪونت اختيار ڪئي.

ميرزا خاندان، خيرپور مان حيدرآباد ۾ ڪهڙي سن ۾ آيو، اُن متعلق ڪجهه مستند زماني روايتون ۽ ميرزا غلام رسول بيگ 'مقبل' ولد ميرزا فتح علي بيگ جو هڪ تحريري بيان ملي ٿو، جيڪو پاڻ سال 1932ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هالا جي ڪورٽ ۾ ڏنو هئائون، جنهن ۾ هُو ڄاڻائي ٿو:

”اسان هيٺ صحي ڪندڙن جا وڏا، اصل خيرپور ميرس جا ويٺل هئا، جتان

85 سالن کان حيدرآباد ۾ لڏي اچي ڇاوڙيءَ جي ڀرسان جايون خريد ڪري

ويٺا. حيدرآباد شهر ۾ سواءِ تنڊه آغا جي ٻي ڪنهن به هنڌ شيعه ڪونه

رهندڙ هئا، جو آغا جي ٽنڊه ۾، آغاڻي شيعه مذهب رکندڙ هئا. جنهن ڪري اسان جا وڏا فوجداري جي ڀرسان جيڪي جايون هيون سي وڪڻي اچي ٽنڊه آغا ۾ قلب علي پروج کان جايون پنهنجي پئسن سان وٺي هميشه جي واسطي پڪي طرح سان رهڻ لڳا ۽ اڄ ڏينهن تائين اسين هيٺ صحي ڪندڙ انهن جاين ۾ رهندڙ آهيون.“⁽¹⁾

باقي ڪن زباني روايتن موجب، اهو معلوم ٿئي ٿو ته، ميرزا فتح علي بيگ ٽالپر جي آخري ايامن ۾ يعني سال 39-1837ع ڌاري حيدرآباد ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي. ان سلسلي ۾ پهرين چاوڙيءَ (چوڏڪي گهٽي) جي ڀرسان ۽ پوءِ جمن شاه جو پڙ محلي مرزا احمد ۾ اچي رهيا، جتان پوءِ سال ڏيڍ اندر ئي پاڻ اچي ٽنڊي آغا ۾ مستقل رهائش اختيار ڪيائون، جتي هن وقت سندن اولاد رهي ٿو.

مٿي ڄاڻايل حوالن جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته، ميرزا غلام حيدر بيگ حيدرآباد ۾ پليو نپنو ۽ حيدرآباد ۾ ئي ان وقت جي هلندڙ رواج موجب حيدرآباد جي آخوندن وٽ ديني ۽ درسي تعليم حاصل ڪيائين. پاڻ پنهنجي والد کان علم عروض جي سکيا حاصل ڪري حمد، نعت، قصيده، منقبت، سلام، نوحه، زاري، مرثيه، مثنوي، رباعي ۽ تاريخي قطعات تي خوب طبع آزمائي ڪيائين ۽ سخن گوئيءَ جي ميدان ۾ پنهنجي طبع جا جوهر پسيائين. پاڻ نه فقط پنهنجي دؤر جو باڪمال شاعر ۽ مرثيه خوان هو، پر مصوريءَ جي ڪلا ۾ به خاص مهارت رکندڙ هو ۽ ان کانسواءِ ڪاغذ تي ٿڳ جو ڪم به تمام سهڻي انداز سان ڪندو هو. اهو ڪم پاڻ فاتح سنڌ مير فتح علي خان ٽالپر جي ٺهرايل تعزیه تي نهايت ئي نفيس نموني سان ڪيائين، جنهن جا ڪجهه آثار سندس پوٽي وٽ محفوظ آهن. ميرزا غلام حيدر، هزهائينس مير حسين علي خان ٽالپر ۽ هزهائينس مير حسن علي خان ٽالپر وٽ خاص مصاحب هو ۽ سندن وفات بعد هزهائينس مير حاجي نور محمد خان ٽالپر وٽ آخري عمر تائين مصاحب خاص ٿي رهيو.⁽²⁾

ٽنڊي آغا جي هن باڪمال شاعر، حيدرآباد ۾ تقريباً 72-1870ع ڌاري ’بزم فتح‘ طرفان، سنڌي غزل جي مشاعرن جو به آغاز ڪرايو، جنهن ۾ سيد غلام محمد شاه ’گدا‘، آخوند محمد قاسم هالائي، مير عبدالحسين خان ’سانگي‘، فضل محمد ماتر، آغا نور محمد شاه، فقير محمد عاجز، ميان امام علي ’رهي‘، سيد غلام مرتضيٰ شاه ’مرتضائي ٺٽوي‘، ميون وڏل حيدري ۽ ٻيا شاعر شريڪ ٿيندا هئا. اهي غزلن جا

مشاعرا ميرزا غلام حيدر جي اوطاق جيڪا ٽنڊو آغا ۾ آغاڻي سيدن جي مسجد جي اُڀرندي طرف هئي، اُن ۾ ٿيندا هئا.⁽³⁾

ميرزا غلام حيدر بيگ جو احوال ڪنهن به ادبي تاريخن يا تذڪرن ۾ نه ٿو ملي. مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ پهريون ڀيرو سنڌ جي هن باڪمال شاعر جو احوال ۽ سندس غزل پنهنجي ڪتاب ”دُرِ ناياب عرفِ يادِ رفتگان“ (1994ع) ۾ ڏيئي، کيس ادبي دنيا ۾ متعارف ڪرايو. ميرزا غلام حيدر بيگ جو ڪلام جيڪو سندن اولاد وٽ محفوظ آهي، تنهن جو تفصيل هن ريت آهي:

هڪڙو بياض ميرزا غلام حيدر جي پوٽي، ميرزا حامد علي بيگ ولد ميرزا علي نواز بيگ جو نقل ڪيل آهي، جنهن ۾ ڪتابت جو سن 19 آگسٽ 1960ع ڄاڻايل آهي. اهو بياض ميرزا حامد علي جي وڏي پُٽ ميرزا فتح علي بيگ وٽ محفوظ آهي. هن بياض ۾ سندس ڪلام مان سنڌيءَ ۾ 04 مناجات، 03 نعت، 31 قصائد و مناقب، 15 سلام، 06 نوحا، 01 زاري، 17 مرثيا، 13 غزل، 05 رباعيون، 01 منظوم خط ۽ پنهنجي زندگيءَ جو احوال نظم ۾ ۽ اردوءَ ۾ 01 حمد، 03 نعت، 05 قصيدا، 04 سلام، 01 مرثيو ۽ 04 غزل شامل آهن.

جڏهن ته سندن ڪجهه ڪلام انتهائي خستہ حالت ۾ سندس پڙپوٽي ميرزا منظور علي بيگ ولد ميرزا حامد علي بيگ کي ميرزا غلام عباس بيگ، جيڪو ميرزا صاحب جي ننڍي ڀاءُ ميرزا غلام رسول بيگ جو پُٽ هو، اُن کان مليو. ان ڪلام ۾ هڪ مثنوي ”فراق نامهءِ سيده فاطمه صغرا ء“، 13 تاريخي قطعات، ابجد جي قاعدي بابت هڪ نظم، 07 مرثيا، 03 سلام ۽ 12 رباعيون شامل آهن. اهو ڪلام مختلف ڀنن تي لکيل آهي ۽ اهي شاعر ڄاڻي هٿ اکر لکيل ڀانئجن ٿا. ان ۾ ڪتي به ڪا تاريخ ڄاڻايل ناهي. اهو ڪلام ميرزا حامد علي واري نقل ڪيل بياض کان الڳ آهي. هتي ميرزا غلام حيدر بيگ جي چيل قطع تاريخن جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

سنڌي شاعريءَ جي صنفن مان قطع تاريخ هڪ اهم صنف آهي، جنهن ذريعي ڪنهن واقعي جي تاريخ کي لفظن ۾ محفوظ ڪيو وڃي ٿو. قطع تاريخ جو فن شعر و سخن ۾ اهڙو ته انفراديت جو حامل آهي، جنهن جي ذريعي تاريخ جي ڪيترن ئي گوشن کي محفوظ ڪري سگهجي ٿو. شاعريءَ جي ٻين صنفن ۾ ته فقط احساس جو اظهار ٿي سگهي ٿو. پر هن صنف ۾ احساس ۽ ادراڪ جو جيڪو امتزاج آهي، سو پنهنجي نوعيت جو يگانو مثال آهي. هن فن ذريعي اکرن جي ٺلهه يا قيمت جي معلومات حاصل ٿئي ٿي ۽ ان ۾ اهڙا فني گجھ به رکيا وڃن ٿا، جو سواءِ ان فن جي ماهر جي، ٻيو ڪوبه اُن کي سمجهي نه ٿو سگهي.

ابجد جا اکر عربي حروف تهجيءَ مان ورتل آهن، ان ڪري ان ۾ اهي اکر شامل

نه آهن، جيڪي موجوده سنڌي الف-ب ۾ موجود آهن. سنڌيءَ ۾ تاريخ چوڻ لاءِ انهن اکرن جو استعمال ٿئي ٿو تنهنڪري انهن اکرن جا عدد مقرر ڪرڻ ضروري هئا، جنهن ڪري فن جمل جي ماهرن انهن اکرن کي آئيوينا جي ترتيب مطابق، ابجد جي اٺن لفظن ۾ آيل هر اکر جي عدد برابر ان کان پوءِ واري اکر جا عدد مقرر ڪيا. مثال طور: 'ب' کان پوءِ وارن اکرن 'ب'، 'پ' ۽ 'پ' جا عدد 'ب' جي عدد برابر ٻه ٿيندا ۽ اهڙيءَ ريت ٻين اکرن جا به عدد مقرر ڪيا ويا، جن کي آخوند گل محمد هالاڻيءَ سال 1275ھ/1858ع ڌاري بمبئيءَ ۾ ڇپايل پنهنجي ديوان، 'ديوان گل' جي منڍ "جتائي" جي وات يارهين ۾ هن پنهنجي ترتيب ڏنل آئيوينا جي 55 اکرن جو مٿلھ مقرر ڪري، سنڌي ابجد کي تشڪيلي صورت ڏني. سندس مقرر ڪيل اکر جا مٿلھ هن ريت آهن:

چت اکرن ۽ انگن ۽ ڳڻتي مڙني اکرن سنڌي ۽ فارسي ۽ عربي جو مٿي ليکي ابجد جي (4)

اڪر	انگ	ڳڻڻو	اڪر	انگ	ڳڻڻو	اڪر	انگ	ڳڻڻو
اء	1	هڪڙو	ڊ	4	چار	ڦ	80	اسي
ب	2	ٻه	ڍ	4	چار	ڦ	100	سو
پ	2	ٻه	ڏ	4	چار	ڪ	20	ويھ
پ	2	ٻه	ڌ	4	چار	ڪ	20	ويھ
پ	2	ٻه	ڌ	700	ست سؤ	گ	20	ويھ
ت	400	چار سؤ	ر	200	ٻه سؤ	گھ	20	ويھ
ن	400	چار سؤ	رھ	200	ٻه سؤ	ڳ	20	ويھ
ت	400	چار سؤ	ڙ	200	ٽي سؤ	ڳ	20	ويھ
ث	400	چار سؤ	ز	7	ست	ل	30	ٽيھ
ث	500	پنج سؤ	ڙ	7	ست	لھ	30	ٽيھ
ج	3	ٽي	س	60	ست	م	40	چار
جھ	3	ٽي	ش	300	ٽي سؤ	ن	50	پنجاه
چ	3	ٽي	ص	90	ٽوي	نھ	50	پنجاه
چ	3	ٽي	ض	800	اٺ سؤ	ڻ	50	پنجاه
چھ	3	ٽي	ط	9	ٽئو	و	6	ڇھ
چھ	3	ٽي	ظ	900	ٽئو سؤ	ھ	5	پنج
ح	8	اٺ	ع	70	ستر	ي	10	ڏھ
خ	600	ڇھ سؤ	غ	1000	ھزار			
د	4	چار	ف	80	اسي			

ميرزا غلام حيدر ابجد جي اکرن ۽ عددن جي باهمي ڳانڍاپي کي نظم ۾ هن

ریت بيان ڪري ٿو:

هڪ الف جو ٿيو ب جا به عدد آهن ٿيا، ج جا ٽي ٿيا عدد، دال جا چار آهن بجا.
هه جا پنج، و جا ڇهه، ز جا ست پيشڪ، ح جا اٺ، ط جا نَوَ، ي جا ٽيا ڏهه صاف صفا.
ڪ جا ويهه عدد، ل جا ٽيا ٽيهه عدد، م جا چاليهه ۽ ن جا پنجاهه سدا.
سَنَ ٿيا س جا ۽ ع جا ستر ٿيا عدد، اسي ف جا ٿيا ۽ ص جا نوي وهه وا.
ق جا سو ٿيا ر جا به سو آهن ته عدد، ش جا ٽي سو چار سوٽ جا، بجا.
پنج سوٽ جا ٿيا، خ جا ٿيا ڇهه سو خوب، ذ جا ست سو ۽ ض جا اٺ سو ٿيا ادا.
نو سوٽ جا ۽ غ جو ٿيو هڪڙو هزار، ماهرن علم جي هي عدد مقرر ٿي ڪيا.
مثل ب، پ ۽ پ ۽ پ جا عدد آهن به، چ ۽ چ، چ ۽ جهه جا ٽي جيئن ٽين ج جا ٿا.
د جيئن ڏ ۽ ڏ، ڍ ۽ ڍ جا چار عدد، ڪ ۽ گ، گهه ۽ گ، گ جا عدد ويهه سدا.
ن جيئن ٺ جا پنجاهه، اسي ڦ جا جيئن ف، پ سوٽ جا ۽ ڙ جا ٿيا آهن حقا.
مثل ت، ٺ جا ۽ ن، ٺ جا عدد چار سو، ٿيا هن ۾ نه ڪنهن شڪ جا نه ڪا شبهه جي جا.
الف مموده جو ۽ همزه جو هڪ هڪ ٿيو عدد، قاعدو ياد هي 'قنبر' جي رکن، تن لئي دعا.⁽⁵⁾

قديم زماني ۾ فنِ جمل جي ماهرن تاريخ گوئيءَ جي فن ۾ بنيادي ڳالهه اها

قائم ڪئي، ته لفظن جي سمورن اکرن مان سن نڪري ۽ اُن ئي اصول کي صحيح
مڃيو ويو. پوءِ تاريخ سڌي ۽ عام لفظن ۾ يا سادي نموني سان چئي ويندي هئي. پر
جيئن جيئن ڪوفن پنهنجا ارتقائي مرحلا طعي ڪندو ٿو وڃي، تيئن تيئن اُن فن ۾
به نوان ۽ خيالن جي اظهار ڪرڻ جا نادر نمونا تخليق ٿيندا وڃن ٿا.

شاعريءَ جي ٻين صنفن جيان هن صنف ۾ به ائين ئي ٿيو آهي ۽ قطعاً تاريخ
جي اهميت ۽ افاديت کي اُجاگر ڪرڻ لاءِ، هڪ عام ۽ سادي طريقيڪار کان وٺي،
مختلف صنعتن جي استعمال تائين، هر تاريخ گو شاعر پنهنجي پنهنجي فڪري
صلاحيتن جي آڌار تي شاعريءَ جي هن منفرد صنف ۾ مختلف قسمن کي متعارف
ڪرائي، پنهنجي شاعراڻي بصارتن ۽ فڪري قوتن کي سميتيندي، سوچ جي عميق
ساگر مان اهڙا ته انمول موتي ڳولي، هڪ بي بها مالها جڙي، جو ڇا ته ڳالهه ڪجي!

قطعه تاريخ جا بنيادي طرح هيءَ تي قسم عام مروج آهن: (1) صوري (2) معنوي ۽ (3) صوري معنوي 'صوري تاريخ' جو قاعدهءِ جمل سان ڪو تعلق ناهي هوندو ۽ شاعر ظاهري لفظن ۾ ڪنهن واقعي جو سن، تاريخ يا مهينو بيان ڪري ڇڏي ٿو. پر 'معنوي تاريخ' جو دارومدار قاعدهءِ جمل سان سلهائيل آهي، جنهن ۾ جمل جي قاعدي موجب هر هڪ لفظ جي اکرن جا عدد جمع ڪري تاريخ وضع ڪئي ويندي آهي. حقيقت ۾ اهوئي تاريخ گوئيءَ جو فن آهي ۽ هيءَ طريقو ئي تاريخ گوئي جي فن ۾ سڀ کان گهڻو استعمال ٿئي ٿو. اهڙيءَ ريت 'صوري و معنوي تاريخ' ۾ وري ظاهري لفظن ۽ انهن ئي لفظن جي اکرن جي مجموعي مان يا وري ان کانسواءِ ٻين لفظن جي اکرن مان گهريل سن اخذ ڪيو ويندو آهي.

انهن عام قسمن کانسواءِ، فن تاريخ گوئيءَ جي ماهرن، صنعتن ۾ به تاريخون ڇپيون آهن. پر تاريخ چون لاءِ فڪر جي بلنديءَ ۽ شاعراڻي صلاحيتن سان گڏوگڏ تاريخ گوئيءَ جي اصولن سان واقفيت هئڻ به ضروري آهي ۽ اهڙيون فني خوبيون ميرزا غلام حيدر بيگ جي ڇيل قطعه تاريخن ۾ پرکي سگهجن ٿيون، جن ۾ واقع نگاري، ندرت بياني ۽ تاريخي حقيقتون اهڙيءَ طرح نظم ڪيل آهن، جيئن سمونڊ سمايو بوند ۾.

ميرزا غلام حيدر جي مليل ڪلام مان جيڪي تاريخي قطعات مليا آهن، اُهي جملي 13 آهن. ان کانسواءِ پاڻ هڪ مثنوي 'فراق نامهءِ سيده فاطمه صغريءَ' جي عنوان سان، سال 1291ھ/1874ع ۾ تصنيف ڪيائون. مثنويءَ جي شروعات هيئن ٿئي ٿي:

درد و غم جي ماجرا ٿي جانگذا	سوئي ڄاڻي درد جنهن آهن سنا
درد ڪي ڄاڻي هميشه دردمند	درد ڪي ڇا سمجهندو ڪو خود پسند
هم شبيمه فاطمه بنت رسول	آهي سا شهزادي هم نادر بتول
اُمِ ليلي ماءُ، پيءُ آهي حسين	پيءُ اڪبر پيترن جي دل جو چين
مصطفیٰ نانو علي ڏاڏو ٿيو	ڏاڏي زهرا خلد جنهن ڪي رب ڏنو
چاچو حسن المجتبيٰ سبزه قبا	چاچو عباس علي ٿيو با وفا
زينب و ڪلثوم رقيه ٿيون پقيون	جي سدا قربان هن تان پي ٿيون

ميرزا صاحب، هن مثنويءَ جي پڄاڻي ۾ ڏسائي ٿو ته پاڻ اها مثنوي روز عاشور، 10 محرم الحرام 1291ھ/27 فيبروري 1874ع تي، امام بارگاهه علي آباد ۾ تعزیه وٽ ويهي تصنيف ڪيائون. جنهن جي تصنيف جو سال بيبي فاطمه صغراء جي نالي ۾ سمايل آهي:

هن بيان جو اڳتي هاڻي تاب ناهه ٿا چون ٻڌندڙ ڀٽي سر هاءِ هاءِ

حشر جي ڏينهن تعزيت وٽ مثنوي توچئي رٿندي پتي سر هاءِ هاءِ
شڪر ڪر مقبول ڪئي مولیٰ حسين جنهن جي ماتم چئين ٿوهر هر هاءِ هاءِ
نذر صغرا مثنوي ڪر، چو سروش سر پتي چئوروي 'قنبر' هاءِ هاءِ⁽⁶⁾

1291ھ

تاريخ گوئيءَ جي ان قسم کي 'تاريخ مرکب' چئجي ٿو. تاريخ مرکب هڪ
يا هڪ کان وڌيڪ لفظن تي مشتمل هوندي آهي، جنهن مان ڪنهن واقعي جو سن اُن
واقعي سان لاڳاپيل ڪنهن لفظ مان حاصل ڪيو ويندو آهي.⁽⁷⁾

ميرزا غلام حيدر اها مثنوي پنهنجي والد، ميرزا فتح علي بيگ جي تعمير
ڪرايل امام بارگاه علي آباد ۾ تصنيف ڪئي. اُن جي تعمير ٿي جو سن ۾ ريت رقم
ڪيو جيڪو معنوي اعتبار سان نهايت ئي موزون ۽ بي بدل آهي:

هيءَ بارگاه آهي جا عين نگاه حق سايه ڪيو انهيءَ تي ته شام و پگاه حق
لارب هيءَ ضريح مقدس ٿي قصر نور قربان ۾ تان آهي سدا شمس و ماه حق
فتح علي ست ابن مراد علي مراد باني ضريح و بارگه جو خير خواه حق
هاتف چيو ضريح مقدس هي ڏسندي ئي مداح اهل بيت رهين سال و ماه حق

'قنبر' غلام حيدر ڪرار ازل

رفعت امام بارگه لک با پناه حق

1279ھ

سنڌي اساسي شاعريءَ جي سربموز شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمۃ اللہ علیہ بروز آچر
14 صفر المظفر 1165ھ/02 جنوري 1752ع تي وفات ڪئي. ميرزا غلام حيدر شاهه صاحب
جي وفات جو هجري سن قرآن مجيد جي سورة القمر جي پنجونجاھين آيت ”عند مليڪ
مقتدر“¹ جي جزو کي شعر ۾ تضمين ڪري ۾ ريت وضع ڪيو آهي:

سيد عالي نسب والا گوهر عبداللطيف نذر حق ڪيئن جان پنهنجي زندگي هتي مختصر
عالم اسلام جويي مثل شاعر ذي شرف لفظ جي آڻي ڪتب سيد تي هوسپ منحصر
پندرھين ماه صفر يارهن سو پنجهٺ سال هو اُن جي فرقت ۾ سچي روئي وسائن خاڪ سر
سال رحلت لاءِ 'قنبر' آهي هاتف جي ندا لک غلام حيدر ان پر سال آهي معتبر

بيگمان وباليقين از فضل رب العالمين

آهي مطلوب علي عند مليڪ مقتدر

1165ھ

¹ ترجمو: قدرت رکندڙ بادشاهه جي بارگاهه ۾ (مقرب) هوندو.

هيءَ تاريخ جو اهو قسم آهي، جنهن ۾ تاريخ گو ڪنهن واقعي جو سن قرآن مجيد جي آيت يا حديث شريف يا ڪنهن ٻئي شاعر جي وسيع فڪر واري مصرع مان وضع ڪري، توڙي جوان قسم جي تاريخ ۾ آيل مصرع وغيره تي مصنف کي ملڪيت جو ڪو حق حاصل ناهي، پر اهڙي قسم جي تاريخ کي هميشه ساراهيو ويو آهي، ته ٻئي جي ڪلام کي پنهنجي شعر ۾ تضمين ڪري، اُن مان گهربل سن حاصل ڪرڻ فني استعداد جو ڪمال آهي. عام طور تي اهو دستور رهيو آهي، ته ان مصرع جو تعلق جنهن سان هجي، تنهن جو ذڪر ڪرڻ گهرجي، ته فلاڻي جي ڪلام مان استفادو ڪري مائهءَ تاريخ جوڙي وئي آهي. اصل ڪلام ۾ عددن جو پوراڻو ڪرڻ لاءِ معمولي ڦير گهير ڪرڻ کي هن جي ماهرن جائز قرار ڏنو آهي، پر شرط آهي ته، انهيءَ ڦير گهير کان پوءِ به پڙهڻ مهل خيال يڪدم اصل ڪلام طرف مائل رهي.⁽⁸⁾

حيدرآباد جي شهداداڻي ٽالپر خاندان جو ڇهون شاعر مير حسين علي خان ’حسين‘ ٽالپر ولد مير نورمحمد خان ٽالپر 26 ربيع الاول 1295ھ/30 مارچ 1878ع تي وفات ڪئي. سندن وفات تي ميرزا غلام حيدر قطعه تاريخ چٽي، جنهن ۾ مير صاحب جي وفات جو هجري سن معنوي صورت ۾ قلمبند ڪيو:

صاحب ذهن رسا بيشڪ حسين علي حسين تعزيم دار حسين ۽ هو عزادار حسن
 ناگهان رحلت ڪري سودار دنيا مان ويو اشڪ ريزان ان جي غم نورمحمد¹ سين حسن²
 دوست ۽ احباب غمگين ٿو ڏسان هٿ چار سُو نيڪ هن انسان جي غم خورد و ڪلان باصد محن
 زينت باغ ارم ٿيو حڪم سين حسنين جي گلشن نورمحمد³ مئون وڃي رشڪ چمن
 مومن ديندار جي هيئن سال رحلت لئي سروش ڏئي ندا قنبر چيو اي مدح خوان پنجتن

حق ۾ فرمايو حسين علي جي هيئن حسنين پاڪ

ٿي رهي زيب رياض خلد هي شيرين سخن

1295ھ

ميرزا غلام حيدر جي والد ۽ معروف مرثيه گو شاعر ۽ مرثيه خوان ميرزا فتح علي بيگ ’فتح‘ 29 محرم الحرام 1301ھ/30 نومبر 1883ع تي جمعي جي ڏينهن وفات ڪئي، جنهن جي وفات جو عيسوي سن پاڻ قرآن مجيد جي سورة ’يسين‘ جي

¹ مير نورمحمد خان ٽالپر ولد مير حسين علي خان ٽالپر ولد سرڪار عالي مدار مير نورمحمد خان ٽالپر

² مير محمد حسن علي خان ٽالپر ’حسن‘

³ سرڪار عالي مدار مير نورمحمد خان ٽالپر ولد مير مراد علي خان ٽالپر

پهرين اکر 'ي' کي سورہء زمر جي تيرهين آيت ”طَبِئْتُمْ فَاَدْخُلُوْهَا خُلْدِيْنَ“ جي عددن سان ڳنڍي، هن ريت وضع ڪيو:

مرثيه خوان مدح خوان اهل بيت طاهرين مومن ديندار جو فتح علي هو باليقين
 بن مراد علي بن فاضل ثناخوان حسين ها غير فرقت پر ان جي مومنين زار و حزين
 ناگهان رحلت ڪري هن دار فانيءَ مان ويو آهي جو دار البقا ڏي مدح خوان شاه دين
 سرتان والد جو سندم سا يولهي ويواوچتو ٿي ويس تنهار انهيءَ ڌڪ کان ٿيو آهيان غمين
 سال رحلت لئي چيو جبريل قنبر ڪر رقم
 با سر يسين طبتتم فاد خلوها خالدين

$$1883 = 1873 + 10$$

بي تاريخ وفات وري 'صنعتِ اهمال' يعني بنا نقطن وارن اکرن ۾ هن ريت رقم ڪيل آهي:

ڪئي قضا فتح علي هئي مومن ڪامل آلا مرثيه گوئي جو پيءُ ڏاڏي کان هو حامل آلا
 صنعتِ اهمال ۾ 'قنبر' لکيو سال وصال سرور و سردار اهل علم و هم عادل آلا
 1301 هـ

ميرزا غلام حيدر جي پيءُ ميرزا قاسم علي بيگ 'قاسم' 04 ذي الحج 1322 هـ / 06 فيبروري 1905 ع تي وفات ڪئي، جنهن جي وفات جو هجري سن معنوي صورت ۾ هيئن رقم ڪيو:

آه قاسم علي رحلت ڪئي 'قنبر' افسوس غم کان دل شق ٿي بيان جي نه ڪا آهي يارا
 سال رحلت ڏسيو هاتف ته ٿيو جنت ۾ ابن فتح علي قاسم علي محفل آرا
 1322 هـ

وري صنعت تضاعف ۾ ڏسو ته ڪيئن وفات سن قلمبند ڪيل آهي:
 مرثيه گو مرثيه خوان نيڪ نيڪ نام دار دنيا مان ويو رحلت ڪري والا مقام
 خلد ۾ قاسم علي کي ڏسندي چو 'قنبر' سرور ٿيو مضاعف آهي شان شاعر شيرين ڪلام
 $661 \times 2 = 1322$ هـ

صنعت تضاعف ۾ مادهء تاريخ جي عددن کي پتو ڪرڻ يا 02 جي عدد سان ضرب ڪرڻ سان گهريل سن حاصل ٿئي ٿو. ان لاءِ قطعہ تاريخ ۾ اهڙو اشارو پڻ ڏنو ويندو آهي، ته جيئن پڙهندڙ باساني گهريل سن اخذ ڪري سگهي.⁽⁹⁾

سلطان سخن مير محمد حسن علي خان 'حسن' ٽالپر ولد مير نصير خان ٽالپر سنڌ جو وڏو مرثيه گو شاعر ٿي گذريو آهي، جنهن 15 ذوالحج 1324ھ/30 جنوري 1907ع تي هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪيو. سندن وفات تي ميرزا غلام حيدر "صنعت ذو تاريخين" ۾ قطع تاريخ رقم ڪئي، جنهن ۾ مير صاحب جي جنم ۽ وفات جا هجري سن سمايل آهن:

ويو جهان مان گذاري 'حسن' علي جو غلام انهيءَ جي غم ۾ ته غمگين ڏسان تو خاص عام لکيو هي سال ولادت وفات جو قنبر خديو تاجوري شهنشاه شيرين ڪلام 1240ھ 1324ھ

صنعت ذو تاريخين ۾ هڪ ئي مصرع مان ٻه تاريخون ظاهر ٿين. هاڻي وري 'صنعت تضارب' ۾ چيل ٻي تاريخ ۾ ميرزا غلام حيدر جي فڪر جي بلندي پرکيو، جنهن ۾ لفظ 'اڄ' جي عدد کي 'مومن صادق' جي عددن سان ضرب ڪري وفات جو سن ڪهڙيءَ نه مهارت سان رقم ڪيو آهي:

جنهن جي غم مغموم آهي اڄ ته ساري ڪائنات
سو حسن، 'قنبر' هويشڪ شاعر عالي صفات
سال رحلت هيئن تضارب ۾ ڏسيو آهي سروش
چار پيرا اڄ چئي، ڪئي مومن صادق وفات
4 x 331 = 1324ھ

صنعت تضارب ۾ هڪ اڪر يا لفظ يا لفظن جي عددن کي ڪنهن ٻئي اڪر يا لفظ يا لفظن جي عددن ۾ ضرب ڪرڻ سان گهربل سن ظاهر ٿئي ٿو.⁽¹⁰⁾

مير محمد حسن علي خان ٽالپر کي، پهرين ته سندن بنگلي ۾ امانت طور دفن ڪيو ويو. پوءِ تاريخ 19 ربيع الثاني 1330ھ/08 اپريل 1912ع ۾، مير صاحب جو لاش، ڪربلا معليٰ ۾ دفنائڻ لاءِ نيو ويو ۽ سندن تدفين ڪربلا معليٰ ۾ حضرت امام حسين ع جي روضه مبارڪ جي احاطي ۾ 21 جمادي الاول 1330ھ مطابق 09 مئي 1912ع تي اُن حجري ۾ ٿي، جيڪو سندن پاڻي جي، حاجي مير نور محمد خان ٽالپر خريد ڪيو هو.⁽¹¹⁾ ان سفر ۾ مير صاحب جي پاڻي جي، حاجي مير نور محمد خان ٽالپر سان، سندن عزيزن کانسواءِ ميرزا غلام حيدر ۽ سندس ٻه ڀائر ميرزا غلام رسول بيگ ۽ ميرزا ٻيل بيگ ساڻ هئا. ميرزا غلام حيدر، مير صاحب جي وفات جي تاريخ ۽ ڪربلا ۾ تدفين جي تاريخ هن ريت نظم ۾ چئي آهي:

جنهن جي فرقت کان فضا ڏسجي پئي اڃ سوگوار
سو حسن هو دين پيغمبر جو سنڌ ۾ پاسدار
پندرهنين ذي الحج سال تيرهن سئو چوويهه آيو شمار
جنهن ۾ رحلت ڪئي جهان مان مير صاحب نامدار
دفن بنگلي ۾ ٿيو هو عابد شب زنده دار
ڪربلا مدفن جي لئي هو روح ان جو بيقرار
نيٺ منزل تي رساين مير جي ميت ڪٿي
ساري منزل تي هئاسين ساڻ ميت اشڪبار
نورديده اُن جو گڏ نور محمد خان امير
قافلہ سالار ٿيو هي مرد مومن ديندار
۽ معاون ٿيو ٻيل اُن جو ته پهرين ڏينهن کان
پاءُ منهنجو شاعر آل محمد ذي وقار
مير صاحب پنهنجي پيسن سان ڪيو حجرو خريد
قبر پيراندي شه دين جي ڪرائي سون تيار
قبر ۾ ميت رکي مون ۽ غلام رسول پاءُ
اُن گهڙي ها مومن ديندار هر سو اشڪبار
نائين مئي اوڻيه سو ٻارهن ڏينهن جا ٻارهن ٿيا
شاعر آل محمد ٿيو جڏهن زيب مزار
شعر هي 'قنبر' لکيم مولائي جي روضي ۾ جڏهن
ڪئي ندا هاتف ته آهي شعر بيشڪ آبدار

تاريخ گوئيءَ جي هن قسم کي صوري چئجي ٿو. جنهن ۾ ڪنهن واقعي جو
سن، تاريخ يا مهينو لفظن جي صورت ۾ بيان ڪيو وڃي ٿو ۽ ظاهري لفظن ۾ ئي تاريخ
جو مادو بيان ڪيل هوندو آهي. صوري قسم تمام رواجي آهي، جنهن ۾ جمل جي
حساب جو ڪوبه عمل دخل ناهي هوندو.⁽¹²⁾

ميرزا غلام حيدر، مير صاحب تي 'صنعتِ توشيح' ۾ هڪ شعر چئي، سندن
ڪربلا معليٰ ۾ تدفين جو سن هن ريت رقم ڪيو:

م۔ متاع حسن زیست جنهن جي ز آغاز
 ي۔ يقيناً هوشعراڻي عالم ۾ ممتاز
 ر۔ رهيو طاعت حق ۾ مشغول هر دم
 ح۔ حمايت کيس پي جو شاه حجاز
 س۔ سخن گو سخنور سخندان سخن سنج
 ن۔ ننگ و نام، آزاد از حرص و آزار
 ع۔ عطا جاء مرقد کيس جو حسين
 ل۔ لحد ۾ ٿيو ساکن محب بانياز
 ي۔ يگانہ هومومن رسيو سنڌ مان
 ح۔ حفاظت ۾ عباس جي نينوا باز
 س۔ سندس سال تدفين 'قبر' لکيو
 ن۔ نمايان ٿيو مرثيه گو سرفراز

1330ھ

توشيخ جي لغوي معنيٰ سنوارڻ آهي. علم بيان جي اصطلاح ۾ اهو شعر جنهن
 جي مٿي مصرعن مان پهريون اکر وٺڻ سان ڪنهن شخصيت يا شاعر جو نالو ظاهر ٿئي.
 مٿئين شعر جي هر مصرع جو پهريون اکر کڻي ڌار لکبو ته اُن مان مير صاحب جو
 نالو ”مير حسن علي حسن“ وضع ٿيندو.

ميرزا غلام حيدر جي نوجوان پُٽ ميرزا حسين علي بيگ ’حسين‘ 23 شعبان
 المعظم 1333ھ/07 جولائي 1915ع تي پنجويهين سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي، جنهن
 جي داغ کيس نهوڙي وڌو. هڪ پيرسن ۽ ٻيو وري جوان پُٽ جو گهاٽو پنهنجي ان درد جي
 داستان کي هن قطع تاريخ ۾ رقم ڪري وفات جو سن، ’صنعت ازدواج‘ ۾ هٿين چيو:

فرزند جي رحلت کان ٿيو آهيان دل افگار
 ٿو ياد ۾ اُن جي رهان با ديدهء خونبار
 هومرثيه خوان، شاعر و نقاش هنرمند
 دل تڙقي ٿي اُن جا هي اکين سان ڏسي آثار
 دنيا مين پسر باپ کي زينت کا سبب هئي
 هي خوب دبير سخن آرا ڪيو اظهار

بازو ڪري خست ٿو غم قوت بازو
 ٿو ياد ڪريان بس غم عباسي علمدار
 جا ازدواج آهي صنعت ان ۾ لکان ٿو
 رحلت جو سندس سال پتي سرڌڙي اڻنگار
 ’قنبر‘ جي دُعا تنهنجو حبيب ايزدئي + 709
 مولائي علي ٿيئي سرور و سردار مددگار 1206 = 1915ع

صنعت ازدواج ۾ ڪنهن شعر جي پهرين مصرع مان حروف معجم (نقطن وارا اکر) جا عدد وٺي، پوءِ انهن عددن کي، ان شعر يا ٻئي شعر جي پهرين يا ٻي مصرع مان حروف مهمله (بنا نقطن وارا اکر) جي عددن سان جوڙجن، ته ان مان گهربل سن حاصل ٿئي ٿو.⁽¹³⁾ ميرزا حسين علي بيگ جي وفات جو سن آخري شعر جي پهرين مصرع ”قنبر جي دُعا تنهنجو حبيب ايزدئي“ جي نقطن وارن اکرن ق، ن، ب، ج، ي، ت، ن، ج، ب، ي، ب، ي، ز، ي جي عددن کي ٻي مصرع ”مولائي علي ٿيئي سرور و سردار مددگار“ جي ٻي نقط لفظن ”سرور و سردار مددگار“ جي عددن سان، پاڻ ۾ جوڙ ڪرڻ سان حاصل ٿيندو.

جوان پُٽ جي مرڻي جو زخم اڃا تازو ئي هو، جو وري 12 ذيقعد 1334ھ/
 11 سيپٽمبر 1916ع تي سندس ننڍو ڀاءُ، ميرزا ٻيل بيگ به وفات ڪري ويو. جنهن جي وفات جو سن، ’صنعت مضاعف‘ ۾ رقم ڪيو:

جو خاتم مرثيه سندو نقش نگين ٿيو اڄ سوگ ۾ اُن جي ته هر هڪ آهي غمين ٿيو
 رحلت سندو لک سال مضاعف ۾ اي قنبر افضل اللهی سان ٻيل خلد مڪين ٿيو
 $2 \times 958 = 1916$ ع

سنڌ جي هن شاعر جي وفات، 25 ربيع الثاني 1339ھ/05 جنوري 1921ع تي حيدرآباد ۾ ٿي. ميرزا غلام حيدر جي وفات تي سندس ڀاءُ، ميرزا غلام رسول بيگ ’مقبل‘، ميرزا قربان علي بيگ ’قربان‘، ڊاڪٽر ميرزا مدد علي بيگ ’مدد‘ ۽ مولانا سيد علي اصغر ’ڪيف‘، تاريخي قطعات رقم ڪيا. جن مان مولانا سيد علي اصغر جي چيل قطع تاريخ هتي ڏجي ٿي:

صد افسوس اي ڪيف ناگاهه قنبر ز دنيا ثناخوان آل عبا رفت

پئي سال رحلت ندا داد ٻانف بدرگاه مولائي بدرالبتقا رفت

1339ھ

حوالا

1. عدالتي بيان سال 1932ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هالا جي ڪورٽ ۾ ڏنل بيان جو نقل. پٿر نمبر 2 ۽ 4.
2. طالب الموليٰ، مخدوم (1992ع). ڏُر ناياب عرف ياد رفتگان. ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ. ص: 66-67.
3. فياض علي بيگ، ميرزا. ”بزم خليل“. (تماهي مهراڻ 2012/3ع). ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ. ص: 48 ۽ 49.
4. هالائي، گل محمد، خليفو. (1275هـ). ديوان گل. بمبئي. ص: 10.
5. قنبر، ميرزا غلام حيدر بيگ، بياض قنبر (قلمي). ملڪيت: ميرزا منظور علي بيگ.
6. ساڳيو.
7. جنگ و لا، نواب عزيز شمس العلماء. (1998ع). غرائب الجمل. نئين دهلي: قومي ڪونسل برائين فروغ ادب اردو زبان. ص: 117.
8. حوالو ساڳيو. ص: 126.
9. حوالو ساڳيو. ص: 141.
10. حوالو ساڳيو. ص: 143.
11. شاهد، فتح علي بيگ، ميرزا. (1995ع). نهر البڪا. حيدرآباد: زيب ادبي مرڪز. ص: 41 ۽ 46.
12. ڏسو حوالو نمبر 07. 113.
13. حوالو ساڳيو. ص: 150.
14. ڏسو حوالو نمبر 05.
15. هاشمي، عبدالقدوس: (1987ع). تقويم تاريخي (قاموس تاريخي)، اسلام آباد: اداره تحقيقات اسلامي.